

Jenei György

Magyar etnikai identitás és magyar állami szuverenitás

*Történeti adalékok az eredetről, a történeti trendekről
és a külső megítélésről*

Hungarian Ethnic Identity and the Sovereign Hungarian State

*Historical Contribution to the Origin of, Historical Trends and the
External Assessments on Hungarian Ethnicity and State Sovereignty*

Összefoglalás

A nemzeti identitás fogalmának meghatározásánál érvényesítettük az oxfordi definíciót. E szerint a nemzeti identitás „egy nemzetnek mint összefüggő egésznek a tudata, amely hagyományokban, kultúrában, nyelvben fejeződik ki”. A nemzet azonban modern jelenség, amely a polgári társadalomhoz, az állampolgársághoz kötött. A premodern időkben etnikai csoportidentitás létezett, amely közösen megerősített hagyományokon, származáson, nyelven és kultúrán alapult. Jelen tanulmány célja, hogy áttekintse a magyar etnikai identitás eredetét és történelmi trendjeit, valamint az etnikai identitásról alkotott külső véleményeket. Ezenkívül áttekintést ad a szuverén magyar állam keletkezéstörténetéről is. Ez elkerülhetetlenül szükséges, mert csak ez jelent hozzájárulást a jelenleg létező intézményes nemzeti identitástípusok közötti viszonyok megértéséhez.

Kulcsszavak: magyar nemzeti identitás, magyar etnikai identitás, szuverén magyar állam eredete

DR. JENEI GYÖRGY, az MTA doktora, professor emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem (gyorgy.jenei@uni-corvinus.hu).

Summary

Regarding national identity, the definition given by the Oxford Dictionaries was applied: the sense “of a nation as a cohesive whole, as represented by distinctive traditions, culture and language”. The concept of “nation” is a modern phenomenon connected to the bourgeois society, to citizenship. In the pre-modern times, people reflected on things in terms of ethnic group identity, which was based on common sets of traditions, ancestry, language and culture. The aim of this the paper is to provide an overview of the origin of the Hungarian ethnic group identity, its historical trends in and external views on it, and to outline the rise of the sovereign Hungarian state. These are inevitably necessary because to provide the required background information for understanding the interrelationship between the current types of institutional Hungarian national identities.

Keywords: Hungarian national identity, Hungarian ethnic group identity, origin of the sovereign Hungarian state

„Magyarnak lenni Szent István tanítása szerint erkölcsi fogalom. [...] Magyarnak lenni: erkölcsi lendület. Magyarnak lenni: hit. Hit a magyarság hivatásában. Hit abban, hogy Isten akar velünk valamit, és hogy a magyarság képes megvalósítani ezt az isteni gondolatot.”
(Sík Sándor)

BEVEZETÉS

Napjainkban három különböző, intézményesedett magyar identitástípus létezik, amelyeknek társadalmi támogatottsága eltérő. A három identitás kölcsönös viszonya eltérően hat a magyar állami szuverenitásra. Az identitások közötti párbeszéd erősíti az állami szuverenitást, a közöttük létező konfrontáció viszont gyengíti. Természetesen a párbeszéd csak akkor hasznos, ha az kölcsönös tiszteleten alapuló dialógus, nem pedig olyan, egymás mellett elhaladó párhuzamos monológ, amely csak a végtelenben találkozódik.

Az egyik identitás kulcs- és hívószava: „lépjünk ki az Európai Unióból”. Álláspontjukat az ország félgymarmati gazdasági függésével és az Európai Unió egyes intézményeinek politikai zsarolásával indokolják. Az esetleges kilépés utáni helyzetre gazdasági és politikai programjuk nincs. A másik identitás kulcs- és hívószava: „Európai Egyesült Államok”. Programjukat az Európai Egyesült Államok kiteljesedése során, a többi EU-tagországgal együttesen dolgoznák ki, és tisztázatlan, hogy a magyar állami szuverenitást milyen mértékben őriznék meg az interdependens szuverenitás keretében, és mennyiben állnának ellen a központi késztetéseknek.

A harmadik identitás kulcs- és hívószava: „kultúrnemzet-építés” és „magyar állami szuverenitás”. Ez az irányvonal a magyar kormány politikájában 2010 óta valósul meg. Mindhárom intézményesedett identitás nyíltan kinyilvánított, de egyes politikai meg-

nyilvánulásokból is kikövetkeztethető. Az első két identitás csak pártok politikai lépéseiben és irányvonalában jelenik meg, a harmadik identitás viszont nemcsak pártok politikájában, hanem a kormány irányvonalában is megnyilvánul.

A három identitástípus mindegyike sajátos magyar szuverenitásfelfogással kapcsolódik össze.

Az első típusnál a magyar állami szuverenitás érvényesülésének előfeltétele a ki lépés az Európai Unióból. A második típusnál a magyar állami szuverenitás az Európai Egyesült Államok felülről lefelé történő kifejlesztése során végbemenő egyeztetés eredménye. A harmadik típusnál a magyar állami szuverenitás a bázisa az Európai Unió alulról felfelé történő erősítésének.

Illyés Gyulát idézve: „Minden nép közösség. Jó magyar az, aki emberi, jó tagja a magyar közösségnek” (Illyés, 1939:48). Ez a közösség napjainkban nemzeti és állami közösség.

Jelen tanulmány célzatos történeti áttekintés, amely a nemzetté válás előtti időszak történelmi előzményeit öleli fel, amelyekben a magyarság közössége formálódott. Ezzel a történeti adalékokkal szeretnék hozzájárulni a jelenlegi helyzet megértéséhez. Az áttekintés kitér a magyar identitás és a magyar állami szuverenitás eredetére, a történeti trendekre és a magyarság külső megítélésének történeti alakulására. Természetesen az olvasóra bízom, hogy az áttekintést milyen ponton tartja tanulságosnak, és milyen mértékben tartja azt aktuálisnak.

AZ EREDET

A magyar etnikai identitás és a szuverén magyar államiság egyaránt sztyeppei eredetű. Azonban nem egyidősek. A magyar etnikai identitás jóval több, mint ezeréves eredete a sztyeppei népek történetének több ezer éves történetébe illeszkedik. Életkora bizonytalan, azonban egy biztos, hogy korábbi eredetű, mint a magyar államiság. A magyar állam pedig – a Magyar Nagyfejedelemség alakjában – hozzávetőlegesen ismert időpontban később jött létre, mint ezt Szabados György megállapítja: „...a magyar az egyedüli, ma is létező európai nép, amelynek nemcsak első állami megszerveződése, hanem etnogenezise is a sztyeppei kultúrkörben zajlott le, és amely ezzel a keleti örökséggel a középkori »Nyugat« szellemi-politikai világába integrálódott, s fejezte ki azon belül saját állami és etnikai ismérveit” (Szabados, 2015:159).

A tanulmány először az etnikai identitás és az állami szuverenitás eredetével foglalkozik, mert ez napjainkig befolyásolja a magyarság és állama nemzetközi megítélését. Ezután a nemzetközi megítélés történeti sajátosságainak néhány vonását tekintjük át.

A magyar etnikai identitás ázsiai eredete

A magyar etnikum – hasonlóan a többi sztyeppei néphez – heterogén volt, és külön sztyeppei történettel rendelkezik. A sztyeppei népek heterogenitása a pásztorkultúra és életmód sajátosságain alapult. A sztyeppei övezet olyan füves, fátlan, nyílt síkság volt, amely Mandzsúriától a keleti Kárpátokig terjedt, és még azon túl is, hiszen a

Kárpát-medence nem más, mint a sztyeppei övezet „túlcsordulása” a Kárpátok hegyein. A sztyeppei övezettől északra, az erdőövezetben vadászó-halászó népek éltek vérségi-nemzetségi közösségekben. Ilyenek voltak például a finnugor népcsoportok a magyar honfoglalás idején és az után is. A sztyeppei övezetet délről határoló magas hegyek mögött parasztkultúrák fejlődtek ki. Közöttük, a sztyeppei övezetben élő népek pedig pásztorgazdálkodást folytattak, folytonosan vándorolva, hiszen kénytelenek voltak állandóan vizet és fűvet keresni. Lényeges, hogy az állatokat nem tartották, hanem tenyésztették; ebben a lótenyésztés dominált. A gyakori helyváltoztatás együtt járt a különböző népek rendszeres érintkezésével, amelyben a feszültségek, az összecsapások domináltak, és ez az életmód meghatározta a nomád népek társadalmi és politikai szervezetét. Túlléptek a halászó-vadászó népekre jellemző vérségi-nemzetségi közösségeken, amelynek vagyoni fölényre törekvés és a fegyveres túlerő kialakítása volt az alapvető oka. Deér József szerint ebben a folyamatban két elvet érvényesítettek: a „fölülrétegezési” rendszert és az új alattvalók „rendbe szedését” (Deér, 2007:12–13). A felülrétegződés azt jelentette, hogy a harci összecsapásban a győztes nép a legyőzöttet nem semmisítette meg, hanem alattvalóként maga alá rendelte. Ezt követte a rendbe szedés, amelynek során a legyőzötteket külön rétegeként betagozta saját közösségébe. Egyes népek, mint például a hunok vagy az avarok, egész emberréteg-piramisokat hoztak létre ismétlődő győzelmeik alapján.

A Hun Birodalom szuverén államisága etnikai szempontból szintén heterogén volt, és a nevét onnan kapta, hogy a hun volt a vezető etnikum a többi, önálló etnikai identitással rendelkező etnikum között, amelyek között a magyar is önálló etnikai identitás lehetett, mint ezt Sudár Balázs írja: „Noha a magyarok csak a 9. század első felétől jelennek meg a történeti forrásokban, de ez nem jelenti azt, hogy azelőtt ne léteztek volna. Éppen csak más néven említettnek, sőt valószínű, hogy a rájuk értett nevek (hun, avar, szabir, onogur, turk stb.) nem mind ugyanarra a »magyar« népre vonatkoztak, hanem annak egy-egy etnikai összetevőjére. A kora középkori népek kialakulása több szálon futó esemény volt, ekként a különböző hiteles források, ha nem is mindig egyeztethetőek össze, de jól megférhetnek egymással” (Sudár, 2015:128).

A magyar etnikai identitás eredetére vonatkozó ismereteinket népmondai bizonyosságra alapozhatjuk. A jelenleg Európában létező etnikai identitások többségének eredetét hasonló szemlélet alapján fogadják el. Ez az etnikai önazonosságok szemléleti bázisa. Bizonyosságot csak annak a mondának tulajdonítunk, amely a népi tudatban egykor létezett. A magyar etnikai identitásra vonatkoztatva felvethető a hun–magyar viszony kérdése. A kiindulópont az, hogy nem minden monda jelent bizonyosságot. Így például nem bizonyító értékű az, hogy Anonymus *Gestájában* a magyarok hun eredetét állítja, hiszen Anonymus műve nem szavahiható történeti forrás; nem tekinthető oknyomozó történeti dokumentumnak, hanem – akkoriban divatos – lovagi, regényes irodalmi műnek, amelyet részben nyugati krónikákból vett át (lásd erről részletesen Györffy, 1999:38–39).

Egészen más a helyzet a nyelvész Gombocz Zoltán és Hóman Bálint állításainak értékelésével. Gombocz Zoltán a magyar nyelv óbolgár jövevényszavainak és személyneveinek elemzése (Gombocz, 1921) alapján jut arra a következtetésre, amelynek lé-

nyege, Hóman Bálint szavaival, hogy Gombocz „elismeri a magyar nép finnugor alap-
elemének bolgár–török elemekkel való keveredését, s a hunhagyomány magvaként a
két elemből egységes etnosszá alakult magyar nép hun nemzetségi tudatát jelöli meg”
(Hóman, 2010:17).

A magyar etnikai identitás eredetének lényeges mozzanata Gombocz nyelvészeti
következtetése, amelyet Hóman a következő szavakkal foglal össze: „A magyar nép hun
hagyományának legfontosabb alkotórészét, az azonosság gondolatát mint történeti
forrásértékkel bíró, valódi szájhagyományt kiemelte a költött mondai és kölcsönzött
tudákos elemek köréből, s ezzel megtette a hagyomány új, forráskritikai lépése felé
az első és legfontosabb lépést” (Hóman, 2010:18). Figyelemre méltó, hogy Gombocz
nyelvészeti elemzési eredményeire alapozva Hóman arra a következtetésre jut, hogy
„a honfoglaló magyar nép a mi felfogásunk szerint – más népekhez, az angolokhoz,
franciákhoz, bolgárhoz, poroszhoz hasonlóan – két különböző fajú népelem kevere-
déséből létrejött, de egységes etnikumú, egynyelvű és egységes kultúrájú nép. Nem
volt sem finnugor, sem török, hanem már individualiter magyar” (Hóman, 2010:28).

A honfoglalás kori népmonda létezése alapján nem zárható ki, hogy a magyar etni-
kai identitású nép a Hun Birodalom részeként már létezett. Hiszen a szájhagyomány
a sztyeppe népek körében gyakran több évszázadon keresztül fennmarad. Ennek ké-
zenfekvő példája a mai Magyarországon tökéletesen asszimilálódott kunok élő szájhá-
gyománya kun eredetükről, vagy a jászok századokon át fennmaradt szájhagyománya
írani eredetükről, és rokonságuk tudata a Kaukázusban élő oszétekkel. Annyi nyil-
vánvaló, hogy a téma további tudományos kutatásra érdemes. Ezt erősíti meg Váczy
Péternek a hunok birodalmával kapcsolatos kutatása. A sztyeppe népek eredetével
foglalkozva rámutat arra, hogy a népnevet a sztyeppe birodalmaknál a hódító nép
vagy törzs adja. Tehát a név nem jelent etnikai homogenitást. Például, mint Váczy írja:
„Az ujugrok tizenegy törzse közül a rangban az első, a kagán törzse az »ujgur«, ettől
kapja az egész törzsszövetség az ujugur nevet” (Váczy, 2010:60). A hun név etnikumot
is jelentett, de „sokszor a hun elnevezés csak azt akarta kifejezni, hogy az illető a hun
konföderáció tagja” (Váczy, 2010:61). Váczy ezt a gondolatot így folytatja: „Amikor az
ázsiai hun (hiung-nu) birodalmat megalapította Mao-tun san-jü, büszkén írta a kínai
császárnak, hogy a leigázott népeket »mind hunokká tette, és egyetlen családdá egyesí-
tette«. A legtöbb hunná lett nép később a hun hegemonia bukása után, ismét szerepel
a régi néven” (Váczy, 2010:61). Ez a névváltozási menet a sztyeppe népeknél sajátos
ívű volt, és ez a magyarokra is érvényes. A hunokhoz hasonló volt a helyzet a Türk, az
Avar és a Kazár Birodalomban is, ahol a türk, az avar vagy a kazár volt a szuverén állam
névadó etnikuma, a birodalomban betöltött domináns pozíciója alapján, de ezeknek
a birodalmaknak más önálló identitással rendelkező etnikumok is integráns részei
voltak, amelyek között magyar etnikai identitással rendelkező csoportok is lehettek.

Számos történész véleménye megegyezik abban, hogy az ogur törökök – más né-
ven bolgár–törökök – belerántották a sztyeppe övezetbe a finn-permi népek közül
az Urálon túl, az erdőövezetben élő ugor népek csoportjához tartozó, és a mansiktól
és hantiktól még keletebbre élő előmagyarokat, mint ezt Érdy Miklós írja: „A Szov-
jetunió szibériai szakértőinek, néprajzosoknak (Prokofjeva, Csernecov és Pritkova,

1964) és régészek munkáiban (Csernecov és Moszynska, 1974) északról délre irányuló népmozgásnak nincs nyoma. Éppen ellenkezőleg, az Irtis sztyeppről lovas nomád töredékeknek észak felé, a tajgaövezetbe való nyomulásáról és maradandó kulturális befolyásáról adnak csak számot” (Érdy, 2001:219).

A kulturális befolyás következménye volt, hogy az előmagyarok egyoldalú vadász-halász népből állattartó, sőt állattenyésztő néppé változtak át. Ez nyelvészeti kutatási eredményekkel bizonyítható, mint ezt Deér József megállapítja: „Míg a finn-permi nyelvek ősi szókincse elsősorban vadászó-halászó, tehát zsákmányoló életmódra utal, addig az ugor ág nyelveiben a vadászatra és halászatra vonatkozó kifejezések jelenléte mellett oly sokatmondó nyomokra bukkanunk, melyek alapján az ugor ág állattenyésztő, sőt egyenesen lótenyésztő kultúrájára kell következtetnünk. Közös az ugor nyelvekben mindenekelőtt maga a ló szó, továbbá a tenyésztésre utaló kormegjelölések (másodfű, harmadfű, gyermekló és lófi) és a minőséget kifejező főlő szavunk” (Deér, 2007:31). Ezt az előmagyar népességet a nála számosabb és erősebb bolgár-török népesség dél felé mozdította, mint ezt Györffy György írja: „Ez az érintkezés nemcsak életmódjára és nyelvére ütötte rá bélyegét, hanem a népi összetételben is változást hozott. Az ugor eredetű népességre török onogur vezetőréteg telepedett; megszervezte, és régi lakóhelyéről elmozdítva dél felé irányította. A magyarság így bekerült a nomád törzsek nyugat felé irányuló forgatagába” (Györffy, 1999:60).

A bolgár-török népességre nemcsak a pásztorgazdaság volt jellemző (ez kiterjedt az összes számba jövő megszelídített állatfajra), hanem földművelési ismeretekkel is rendelkezett, és prémvadászattal és prémkereskedelemmel is foglalkozott. Törzseit és népközösségeit politikai és katonai szervezetbe egyesítette. Az előmagyarok nem szolgálként lettek szétosztva az egyes etnikumok között, hanem ugor-bolgár-török népi összetételben önálló etnikai identitást alkottak, elkülönült csoportként.

Magyar nyelvük bizonyítja, hogy nem felszívódtak, hanem önálló identitású etnikumként éltek az ogur török népek körében, mint ezt Deér József megállapítja: „Nyelvének fennmaradása egyedül azzal a feltevéssel magyarázható, hogy a bolgár-törökök politikai szervezetében külön törzset alkotott, mert, ha a magyarokat szolgálként osztották volna szét a hódítók között, akkor a finnugor nyelvnek nyomtalanul el kellett volna tűnnie, és a Kárpátok medencéjét már egy teljesen törökös etnikumú és török nyelvű nép vette volna birtokába, mely talán semmiben sem különbözött volna a dunai bolgároktól, s csak árnyalatokban a magyar földön később feltűnő besenyőktől, úzoktól és kunoktól” (Deér, 2007:36).

A több évszázados, Keletről Nyugatra irányuló népvándorlás hullámába kerülve a magyar heterogenitás bővült a mongol, az oguz török (hun, aztán avar) együttélés eredményeként, amely a sztyepei vándorlás során tovább bővült újabb etnikumokkal, például az iráni népcsoportokhoz tartozó alánokkal, szogdokkal és a szarmatákkal. (A sztyepei övezetben zajló történeti folyamat részletes leírására vonatkozóan lásd Hóman, 1941:23–32.)

Az eredetileg erdőlakó előmagyarok a bővülő heterogenitásnak köszönhetően gazdasági, társadalmi és politikai szervezetükben jelentős mértékben átalakultak, türk és iráni hatásokat asszimilálva. A magyar nép heterogenitása a letelepedés után to-

vább színesedett, mint ezt Babits Mihály írta: „A magyar nép nem két-három fajtának egyesüléséből keletkezett, mint például az angol, hanem számtalan apró fajtöredéknek egyetlen erősebb törzsbe való beolvadásából. Ekként lett egységesebb és mégis sokszínűbb sok más népnél, lelkében s a lelkében kifejező kultúrában is (Babits, 1939:52). Ez az egységesedés nemcsak a magaskultúra szintjén zajlott. Az Európában unikális magyar nyelvismeret elterjedt a királyságban, a királyság heterogén etnikai identitású népessége körében. Ez azt jelentette, hogy a domináns etnikum, a magyar, amely nyelvről Babits ezt írta: „különös jellegű, mondhatnám, exotikus nyelv ez, az ittlakó vagy beköltözött s lassan beolvasztott néptöredékek akármelyikének nyelvétől teljességgel idegen”. Itt keveredés nem volt lehetséges, Babits azonban így folytatta: „Mégis átgazdagodott hatásaikkal, s nincs talán nyelv Európában, amely anyagában tarkább s ahogy mondják, heterogénebb színekből szövődött, s alkatában mégis ennyire egységes és egyénien különös” (Babits, 1939:52).

A magyar nyelvű írásbeliség is megjelent, és a szájhagyomány is kulturális értékekkel gazdagodott. A magyar kultúra nemcsak a nyelvben, hanem a zenei nyelvben, a néptáncokban is kohéziós mozzanat volt a heterogén Magyar Királyságban. Unikális azonban, hogy a jelenleg Európában élő etnikai identitások között egyedül a magyar tekinthető kontinuitással rendelkező, ázsiai eredetű népnek.

A szuverén magyar államiság sztyeppei eredete; a keresztény magyar királyság

A magyarság nála jóval erősebb népközösség tagja volt évszázadokon keresztül, ezért nevét a bizánci, az arab és a kínai krónikák nem említik. Önálló erőként és névvel lépett a történelem színpadára, amikor kilépett a Kazár Birodalomból, és megalapította a sztyeppén a Magyar Nagyfejedelemséget. Innentől kezdve a magyar identitás kettős jelentésű: jelentette a magyar etnikai identitással rendelkező népcsoportot, de a magyar identitás olyan heterogén birodalmat, vagyis államot is jelölt, amely a magyar etnikai identitás birodalmat meghatározó szerepén alapult a csatlakozó egyéb, más etnikai identitással rendelkező, nemegyszer más nyelvet beszélő csoportokat összefogva, megszervezve. A magyarság a hun, avar, türk és kazár mintát követte a Magyar Nagyfejedelemség megalapításakor, mint ezt Deér József megállapította: „Amint az előző századokban a magyarság viselte más, hatalmasabb népeknek nevét, most, amikor ez a törzs vált az új politikai alakulat magjává, természetesen felvették nevét a többi hozzá csatlakozó törzsek is. A magyarság igazában akkor vált néppé, amidőn eredetileg egy törzs jelzésére szolgáló neve az egész népközösség egységének kifejezőjévé vált (Deér, 2007:40).

A Magyar Nagyfejedelemséget sztyeppei hatalomként akkor alapították, amikor a magyarok elegendő erőt éreztek a Kazár Birodalomból történő kiszakadásra, és ezzel önálló államiságot alapítottak. Az esemény színhelye az Etelköz volt, ahol a magyarok életveszélyes helyzetbe kerültek. Deér József szerint: „Etelköz a nyugat felé tartó nomád népek nagy temetője volt, ahol már beleütköztek a letelepült népek gyűrűjébe, s keleti rokonaik nyomása alatt rendszerint néhány évtized alatt felmorzsolódtak a kétfelé vívott harcokban. A magyarságot ugyanaz a sors fenyegette, mely később

ezen a vidéken a besenyők, úzok és kunok törzsszövetségeit elérte” (Deér, 2007:39). A Magyar Nagyfejedelemség 895-ben az Etelközt elhagyva elkerülte ezt a felmorzsolódást azzal, hogy megszállta a Kárpát-medencét. Azonban ez nem azonos a magyar etnikum Kárpát-medencei megjelenésével. Újabb régészeti bizonyítékok megerősítik, hogy a magyar etnikum betelepődése a Kárpát-medencébe korábban is zajlott, mint ezt Sudár Tamás állítja: „Vagyis egyre több érv szól amellett, hogy a honfoglalást ne mindössze egy-két év eseménytörténetének tartsuk, hanem egy hosszabb történelmi folyamatnak” (Sudár, 2015:138).

A Magyar Nagyfejedelemség sztyeppei hatalmának Kárpát-medencei megjelenése két vonatkozásban is unikális az egykori Európában. Egyrészt azért, mert a Kárpát-medencét korábban uraló birodalmaktól (például a hun és az avar elődöktől) eltérően a magyar államiság nem szűnt meg rövidesen az alapítás után. Ugyanis a Kárpát-medencét korábban elért összes sztyeppei nép államisága – a magyarokat megelőzően – rövid életűnek bizonyult. A németek – Nagy Károlynak az avar hatalmat a Kárpát-medencében megsemmisítő hadjárataira emlékezve – már röviddel 895 után, 907-ben megkísérelték a Magyar Nagyfejedelemség hatalmának megsemmisítését, de a pozsonyi csatában olyan vereséget szenvedtek, hogy egészen az Enns folyóig húzódtak vissza, és egy időre lemondtak a magyar birodalom elleni támadó háborúkról. A Kárpát-medencei letelepedés ekkor stabilizálódott honfoglalássá. A német-római császár terjeszkedő, hatalmi ambíciója a következő évszázadokban is rendszeres fegyveres összecsapásokat eredményezett, de nem tudták megakadályozni a Magyar Nagyfejedelemség integrálódását a középkori európai államok közé keresztény Magyar Királyságként, és annak megerősödését számottevő európai hatalommá, amelyben töretlenül megmaradt a magyar etnikum meghatározó szerepe, miközben heterogenitása újabb etnikai identitású népcsoportokkal bővült. Célszerű azonban annak ismerete, hogy mi történt volna a németek győzelme esetén, mint ezt Deér József megállapította: „Ha talán nem is következett volna be a teljes megsemmisítés és kiirtás, a német hatalom mindenesetre oly szervezetet adott volna a magyarságnak, mely lényegesen alig különbözött volna az Elba mentén élő szláv törzsek, vagy a lengyelek és csehek fejedelemségeinek a birodalomhoz való viszonyától” (Deér, 2007:56).

Másrészt unikális a magyar államiság, mert a jelenlegi szuverén európai államokat vagy Róma, vagy Bizánc hatására – azt a mintát követve – alapították meg. A magyar államiság eredetileg a sztyeppei államiságok mintáját követte, és a kereszténységhez történő, történelmileg egyedi alkalmazkodással és az etnikai identitás kontinuitása alapján napjainkig fennmaradt. Vagyis napjainkban a szuverén magyar állam kivételes hatalmi képződmény Európában. A bolgár állam – amely eredetileg szintén sztyeppei eredetű bolgár-török állam volt – a bolgár-török etnikum szláv irányú nyelvcsereje után a bizánci állam mintájára alakult át és maradt fent napjainkig.

A Kárpát-medencében letelepedett magyarság államisága – az európai államok gyengeségét és megosztottságát megismerve és kihasználva – először a sztyeppei hatalmakra jellemző zsákmányszerző hadjáratokat vezetett, sikerrel, az európai keresztény hatalmakkal ellen. Ebben a hun és az avar mintát követte. Azonban a 10. század közepétől kezdve válaszút elé került, ugyanis katonai vereségek érték, mert a német-római

császár és Bizánc annyira megerősödött, hogy a Magyar Nagyfejedelemség két öntudatos és erőteljes világhatalom (Nagy Ottó német-római császársága és a katonacászárok uralma alatt megerősödő Bizánc) harapófogójába került (Deér, 2007:55). Vagy folytatja a sztyeppeti hatalmak tipikus zsákmányszerző hadjáratait, és ezzel – a korábbi sztyeppeti hatalmakhoz hasonlóan – saját megszűnéséhez nyitja meg az utat, vagy alkalmazkodik keresztény hatalmakból álló környezetéhez. Géza fejedelem az utóbbi alternatíva megvalósítása irányába tett kezdeményező lépéseket. Ezzel nemcsak a magyar etnikai identitás számára nyitotta meg a megmaradás lehetőségét, hanem a magyar birodalom átalakítását is megindította. Ezt az irányt folytatva Szent István a Magyar Nagyfejedelemséget keresztény Magyar Királysággá alakította. Lényeges, hogy a magyar birodalom ezzel a királyság összes alattvalója számára – etnikai és nyelvi hovatartozástól függetlenül – kibontakozási-kiteljesedési lehetőséget nyitott meg.

Közép-Európában egyedül a keresztény Magyar Királyság volt szuverén hatalom. A Szent Koronát ugyanis a pápától kapta, ami azt jelentette, hogy elkerülte azt, hogy hűbéri függésbe kerüljön a német-római császártól vagy bármelyik más európai hatalomtól, ami a többi, Közép-Európában újonnan alakuló állami képződménynek nem sikerült. A Magyar Királyság szuverenitását tette elvitathatatlaná, hogy Szilveszter pápa, Hóman Bálint szavaival: „Elküldte a kért királyi koronát, s vele együtt hosszú nyélre tűzött »apostoli keresztet« is küldött Istvánnak, jelképül az idegen országok egyházi szervezetétől független, közvetlenül a római szentszék alá rendelt magyar katolikus egyház megszervezésében reá háruló térítő missziónak” (Hóman, 1941:180). III. Ottó, a német-római császár pedig elismerte a keresztény Magyar Királyság szuverenitását azzal, hogy megajándékozta Szent Istvánt thébai Szent Móricnak Krisztus keresztjéről származó szent ereklyével díszített lándzsájával. A Szent Korona, az apostoli kereszt és a lándzsa együttesen a Magyar Királyság szakrálisan megalapozott szuverenitását jelentette, mert minden akkoriban létező európai állam elismerését teljes mértékben – a kor követelményeinek megfelelően – szimbolizálta-kifejezte.

Az állam szuverenitása Európában, a kora középkorban

A hagyományos állam területi lényegű, és ennyiben hasonlít a korábbi birodalmakhoz vagy éppen törzsi és nemzetségi hatalmi szerveződésekhez. Története során a kései feudalizmussal lezáródó államiséget olyan expanzív természetű dinasztikus birodalmak jellemezték, amelyek hol szövetkeztek, hol ellenségeskedtek-háborúztak egymással. Konkurensaik voltak a hatalmi harcokban a városállamok és városszövetségek is.

A dinasztikus birodalmak instabilak voltak, kettős értelemben is. Belülről az elnyomott alattvalók lázongásai, jobbagyfelkelései időről időre instabilitást eredményeztek. Hasonló következménnyel jártak azok a hatalmi harcok, amelyeket vagy az örökösödés, vagy a szeparatizmus jegyében folytattak a feudális anarchia vagy a rendi állam időszakában. Kívülről pedig a dinasztikus harcok veszélyeztették a stabilitást, amelyet a birodalmak területnövelő törekvései veszélyeztettek.

A hatalmukat transzcendens forrásokra alapozó államok dominálták a középkort. Képlékeny volt az egyes államok közötti határok alakulása, és szabályozatlan volt az

egy-egy államok kölcsönös viszonya, lehetőséget nyitva a háborús és más erőszakos beavatkozások számára. A transzcendens szuverenitás politikai túlhatalmat jelentett, önkényes beavatkozást eredményezett az alattvalók életébe, és az államhatárok rendszeres, erőszakos változását is kiváltotta.

Az állam szuverenitásának jelentése tehát eltért a napjainkban is érvényes modern szuverenitásértelmezéstől. Mit is jelentett az állami szuverenitás akkoriban, a 11. században?

A szuverenitás kifejezés etimológiai eredete nem közismert tény. A köznapi gondolkodás az „állam” és a „szuverenitás” kifejezéseket együtt emlegeti, és nem is alaptalanul. Hiszen a két kategória napjainkban elválaszthatatlanul összekapcsolódik. A két latin kifejezés etimológiai eredete azonban eltérő. Az „állam” kifejezés az ókori latin nyelv „status” kifejezéséből származik, amelyet az bizonyít, hogy számos európai nyelvben használatos kifejezésben (state, der Staat stb.) az eredeti latin szó felismerhető. A nyelvújítás eredményeként alakították meg a latin „status” terminológia magyar nyelvű változatát. Először Barczafalvi Szabó Dávid használta 1786-ban az „álladalom” elnevezést, majd Fogarasi János 1836-ban alkotta meg az „állam” kifejezést, amelyet azóta a magyar nyelvben általánosan használnak (Szabados, 2015:160). Egyébként a külföldi egyetemen tanult sárospataki tanár, Barczafalvi Szabó Dávid (1752–1828), aki a pozsonyi *Magyar Hirmondó* szerkesztője volt, olyan új szavak egész sorát keltette életre, amely a magyar nyelv szókincsét gyarapította, és napjainkban is használatos (olvasmány, mondat stb.) (Nemeskürty, 2003:73).

A „szuverenitás” kifejezést az ókori Rómában nem ismerték. A kifejezés etimológiai eredetét a középkori latin nyelvben találhatjuk meg „superanus” alakban. A kifejezés először Dél-Európában, azután a német nyelvterületen jelent meg a 11. században (Conze, 1990; Kippel, 1977–1997; idézi Jönsson et al., 2000:76). A középkori államok értelmezésében a szuverenitás kizárólagos transzcendens függést jelentett a túlvilági hatalomtól. A 11. századi Európában szuverén állam volt például Franciaország vagy a Német-római Császárság. Az államok többsége viszont nem volt szuverén, hiszen hűbéri függés helyzetében voltak valamilyen e világi hatalomtól.

A következő évszázadokban a magyar etnikai identitás és a szuverén, etnikailag heterogén magyar állam, a Magyar Királyság megerősödött. A szuverén Magyar Királyság jelentős európai hatalommá vált. Nem követte egyetlen európai keresztény hatalom mintáját sem, hanem olyan keresztény államot hozott létre, amely aktív tényezőjévé, részesévé vált a keresztény Európának, és a tatárjárástól kezdve a kereszténység védőbástyájaként szolgált. Habár ezt a tatárjárás idején Nyugat-Európa még nem ismerte el, de az Ottomán Birodalom ellen folytatott magyar ellenállás idején már igen.

Bethlen István a Magyar Királyság aktív szerepét az európai kereszténységben már 1938-ban hangsúlyozta, amikor arról írt, hogy Szent István „szigorúan ügyelt arra, hogy... idegenek fölöttünk úrrá ne válhassanak” (Gróf Bethlen, 1938). Romsics Ignác Bethlen-monográfiájában az 1938-as cikket idézve, rámutat arra, hogy „Szent István korszakos jelentőségét méltatva Bethlen ebben arról írt, hogy a nyugati módszerek átvételét első királyunk sohasem tévesztette össze a szolgálai utánnal” (Romsics, 2019:473).

Mátyás király haláláig a magyar állami szuverenitás azt jelentette, hogy a Magyar Királyság európai nagyhatalommá vált. Az uralkodó szuverenitása egyfelől függetlenséget jelentett más e világi államalakulatoktól, másfelől viszont transzcendens függést jelentett egy felsőbbrendű szellemi hatalomtól, a keresztény királyságok esetében a keresztény Istentől.

A központi hatalom szuverenitását ugyanakkor belső társadalmi erők korlátozták. A feudalizmus első szakaszában a tartományurak hatalmi törekvései a feudális anarchia veszélyét hordozták magukban. Ez a Magyar Királyságban folyamatosan érvényesült, és időlegesen a központi hatalom gyengülését eredményezte. Azonban a széttagolódási törekvésekkel a központi hatalom többnyire eredményesen szállt szembe, és domináns szerepét visszanyerte. A köznemesség politikai megszerveződése rendi állam létrejöttét eredményezte, amely korlátozta a feudális anarchiát. A köznemesség mellett politikai rendként megjelentek a városok is. A rendi állam intézményes kapcsolatot jelentett a központi hatalommal. Ez egyfelől a központi hatalom stabilitását adta, de egyben a rendek intézményesen kifejezhették igényeiket és követeléseiket a központi hatalom felé. A magyar birodalmi identitás azonban minden belső feszültség ellenére erősödött.

A magyarság európai képe az elmúlt ezer évben sokat változott. Ezekkel a változásokkal külön fejezetekben foglalkozom. A szakaszok mindegyike olyan jellemzőkkel bír, amelyek alapján megkülönböztethető a többi történelmi szakasztól. Nem vállalkozom társadalomtudományi áttekintésre és értékelésre, az egyes szakaszokra vonatkozó állításokat olyan történeti források anyagaira alapozom, amelyek a kortársak gondolkodását, a közgondolkodást, a magyarságra vonatkozó hiedelmeit befolyásolták. Ezek alapján olyan sztereotípiák gyökeresedtek, amelyek nem a tárgyilagos ismereteken, a történeti tényeken, hanem a hiten alapultak.

A „barbár magyarság” honfoglalás utáni külföldi megítélése

A többi történeti szakaszhoz hasonlóan erre a korszakra is jellemző, hogy a magyarság, a magyar történelem sokoldalú, empirikus adatokra épülő, alapos áttekintését különböző társadalomtudományos munka, tanulmány és monográfia tartalmazza. Viszont a magyarság első, a középkori krónikairodalomban intézményesedett és a közgondolkodást befolyásoló képét Regino apát alapozta meg, amikor a Németországba betörő magyarokról azt írta, hogy „hír szerint a magyarok nyers húst esznek, vért isznak, és az ellenség szívét kitépik, hogy bátorságukat ezzel erősítsék” (Eckhardt, 1939:88). Kitől származtak ezek a hírek? Regino sablonnal dolgozott, amellyel a keresztény Nyugat a pogány népeket jellemezte. A sablon eredete Justinushoz megy vissza. Ezt a nyomvonalat követve Eckhardt Sándor Sevillei Izidort idézi, aki 600 körül a következőket írta Scythia népeiről: „Ezek közül néhányan a földet művelik, mások olyan szörnyűek és iszonyatosak, hogy emberhúst esznek, és embervért isznak” (Eckhardt, 1939:88). A középkori krónikások és évkönyvek egymást másolva-kivonatolva Regino véleményét követik. Eckhardt Sándor a magyarság külföldi arcképével foglalkozó tanulmányában jelöli meg a magyarságkép terjedésének főbb állomásait: „Saxo évkönyvíró, az

Actuarium Garstense, a Szent-Trudperti évkönyvek, az Actus Brunwilerensis, Brémai Ádám, a Nagy Belga Krónika mint a szajkók ismétlik ezeket a képtelen ráfogásokat” (Eckhardt, 1939:89). Egy illusztratív példa: „nem emberek, de vadállatok módjára élnek... Semmiféle irgalom nem hajlítja meg őket, semmi kegyesség nem indítja meg bensőjüket (Metzi évkönyvek és Dandolo)” (idézi Eckhardt, 1939:89). Ez a vadság nemcsak a férfiakra, hanem a nőkre is vonatkozott. Eckhardt utal egy II. Frigyes korabeli krónikára is, amely „a nyershúsevés és vérivás vádja mellett még azt is tudja, hogy ló, farkas, róka és macska húásával táplálkoznak a magyarok” (Eckhardt, 1939:89). Ez az intézményesedett kép nyilvánvaló biológiai képtelenség. A homo sapiens a nyers húst nem tudja megemészteni (már a neolitikumban is tűzön sütötte meg fogyasztás előtt), és meleg vért sem tudott inni víz helyett (igazán merész feltételezés lenne, hogy lehűtötték a vért fogyasztás előtt).

Ezek a meseszerű, sablonos népjellemzések nem tapasztalatokon alapultak, hanem a barbár népeket jellemző ókori irodalmi hagyományt tekintették mintának. Ez a széles körű és nemzetközi méretű krónika szintjén intézményesedett leírás nyilvánvalóan hatást gyakorolt a köznapis gondolkodásra, és vélekedési sztereotípiákat alakított ki, amelynek terjedelméről nem rendelkezünk történeti forrással. Az előítéletek gyakori megjelenésének egyik közismert példája a Magyarországon, a keresztesekkel átutazó Ottó freisingeni püspök közismert véleménye a magyarokról. Eszerint: „külsőjük marccon, szemük beesett, természetük alacsony, viseletük vad, nyelvük pedig barbár, úgyhogy vagy a sorsot kell vádolni, vagy az isteni türelmet kell csodálni, mely e szörnyetegeknek ilyen pompás ország birtokbavételét megengedte” (idézi Eckhardt, 1939:97–98).

Ennek a sematikus képnek a magyarázata az, hogy a Magyar Királyság népéről és a magyar etnikai identitásról az európai hatalmak saját érdekeik szerint alakították a véleményüket. Alapvetően ellenséges és lenéző volt az alapállás. A kiindulópont a Német-római Birodalom expanzív politikája volt, amely a Kárpát-medencét német tartománynak tekintette. Ez indokolta Nagy Károly korábbi támadását, amely az Avar Birodalmat a Kárpát-medencében megsemmisítette, és az avarokra a végleges csapást a bolgárok mérték. Említést tettünk már arról, hogy a pogány magyarok Kárpát-medencei letelepedése kiváltotta a Keleti Frank Királyság nagy erővel végrehajtott támadását, amely a Kárpát-medence visszahódítására irányult. A magyarok letelepedése ugyanis német hatalmi igényt sértett, ezért 907. július 4–5-én került sor Pozsony mellett az összecsapásra. A számbeli kisebbségben levő magyar erők legyőzték a támadókat, és a németeket egészen a Lech folyóig űzték. Megjelent Európában egy belső kohézióval, stabilitással, valamint védő és támadó erővel rendelkező magyar államhatalom.

A keresztény Európa ellenséges érzülete indokolt volt, mert a pogány magyarság érzülete hasonlóan ellenséges volt a keresztény Európával szemben. Egyetérthetünk Deér József megállapításával, miszerint: „Az az új lovas nép, mely a 9. század alkonyán tűnt föl a keleti láthatáron, mindenestül ennek a pogány világnak gyermeke, a keresztény Európával ellenségesen szembenálló nomád kultúrkörnek képviselője volt” (Deér, 2007:28). A keresztény Európa véleményét ez határozta meg, és a kereszténység felvételét a magyaroknál nem vették tudomásul. Évszázadokra bemerevedett az a szemlélet, amely a magyarokat ázsiai barbár népnek tekintette, és rossz hírünk kiala-

kulásában szerepet játszottak a honfoglaló magyarok zsákmányszerző hadjáratai is. Így sem volt reális a véleményük, hiszen a tényeket és a szemtanúk beszámolóit nem vették figyelembe. Ehelyett évszázadokon át sztereotípiákat követtek, stigmatizáltak, és a barbár népekről korábban alkotott mintákat, antik sablonokat húzták rá az időközben kereszténységet felvevő magyarokra. Ez a kép évszázadokig domináns volt, és csak akkor változott, amikor valamelyik európai államnak szüksége volt a magyarokra. Így először a hivatalos Bizánc szerint – akiknek a törökökkel szemben egyszer csak szüksége volt a magyarokra – a magyarok már nem barbár vadállatok, hanem bátor és merész harcosokká léptek elő. A változást a birodalmi érdekek motiválták.

Az érdekek meghatározó szerepét mutatja, hogy a németek továbbra is idegenkedtek a magyaroktól. Ahogyan erről már szót ejtettünk, a császársággá szerveződött németek számtalan támadást, hadjáratot vezettek a Magyar Királyság ellen, amelynek megerősödését veszélyesnek tekintették. Ugyanakkor nem mondtak le a Kárpát-medencére vonatkozó területi igényükről sem. Ezért szükségük volt a krónikaírók által mesterségesen gyártott, sematikus ellenségképre, amelynek lényege, hogy a magyarok nagyon indulatosak, ravaszok. Ez az alapvetően negatív kép csak évszázadokkal később változik meg. Két évszázad után, a tatárjárás idején például a Magyar Királyság egyértelműen mint Európában jelentősnek számító keresztény hatalom szállt szembe a mongol hódítókkal, a többi európai hatalom csak rémüldözött, de nem segített. A magyar nép külső megítélése csak fáziskéséssel változott meg, és a törökök elleni harc idején a kanibalizmusképet elhagyva, a magyar nép a kereszténység bajnoka lett.

Ezen a ponton érdemes eloszlatni egy közkeletű félreértést. A kereszténység felvétele a magyarok esetében nem passzív átvétel volt, hanem az apostoli Magyar Királyság, létrejöttétől fogva, a kereszténység aktív tényezője, alakítója volt. A magyarságnak, a sztyeppei népekhez hasonlóan, dogmatikai ellenérzése nem volt az egyistenhittel szemben, mint erre Deér József rámutat: „A magyarság oly kultúrkörből szakadt Európába, amelynek népei meglehetősen magasrendű istenélménnyel rendelkeztek. A nomád népek, közöttük a magyarság életének racionális alapvetése, a sztyeppe fölött a maga végtelenségében kibontakozó menny látványa együttesen érlelték meg egy meglehetősen egyszerű és tiszta hitvilág kialakulását. Keleten maradt baskír rokonaink a természetszellemek mellett elsősorban ahhoz az istenhez fohászkodtak, »aki az égben lakozik«, s »akit« mindezeknél feljebbvalónak tartanak” (Deér, 2007:61). A keresztény világ nem volt felsőbbrendű, sőt a 10. század a kereszténység sötét korszakának nevezhető, mert mint Nemeskürty írja: „882 és 992 között, száz év során nyolc pápát gyilkoltak meg, többnyire paptársaik, úgy is, mint hatalmi vetélytársak. A VI. István néven szereplő pápa elődjét, Formosust kiásatta sírjából, és meggyalázta annak holttestét. Őt magát, VI. Istvánt később irigyei megfojtották” (Nemeskürty, 1994:9). A magyarság hozzájárult a keresztény vallás európai kiérlelődéséhez saját érdekeitől vezérelve, mint Babits írta: „Az »önfeláldozó magyar«, aki az idegenért vérért adja, az igazi magyarságban még mint ideál sem létezik. A magyar nem az idegenért adta vérért. Mikor az »európai kultúrát« védelmezte, csak azt védelmezte, ami az övé volt. Mária Terézia idején sem az idegen asszonyért akart meghalni, hanem a saját királyáért, pro rege nostro” (Babits, 1939:72).

A képtelenségek képtelensége, hogy a barbár magyar kannibalizmus képe nem tűnt el nyomtalanul az európai közvélekedésből, és még a 20. században is tovább élt. Eckhardt Sándor idéz a 20. században használatos román tankönyvekből. A román általános iskolai tankönyvekben a román tanulók ezt a két részletet olvashatták: „A magyarok nagyon kegyetlenek voltak. Akit elfogtak, azt megölték, szívét kiszedték és menten megették.” A másik részlet: „Levágták az ellenség fejét, a koponyájából kupát készítettek, és ebből ittak. Az ellenség szívét kivágták, feldarabolták, megették, és embervért ittak” (idézi Eckhardt, 1939:90). Megemlítenéd, hogy ezek az állítások nem a magaskultúrában keringtek, hanem a köznapi gondolkodást befolyásolták. (A tényismereteket nélkülöző, negatív magyarságjellemzés a közelmúltban is előfordult, és még csak nem is sporadikusan. Ez a negatív megítélés nemcsak a magyar kormányra és a politikai rendszerre vonatkozik, hanem a rendszert támogató magyarokra is.)

A magyar etnikai identitás alakulását a külső megítélés jellemzői és változásai egyáltalán nem befolyásolták. A magyar identitás három komponensből tevődött össze: a keresztény vallásosságból és értékrendből, valamint a hun és a szittya öntudatból. Ez a három komponens egy erős európai állam, a magyar keresztény királyság társadalmi támogatásában ötvöződött. Ez a birodalmi öntudat egyértelműen keresztény értékrenden, a kereszténység védőbástyájának tudatán alapult, azonban a szociálpszichológia, a mindennapi gondolkodás dimenziójában keresztény mozzanatok mellett sztyepei mozzanatok is fennmaradtak. A magyarság öntudatos és egyenrangú résznek tekintette saját etnikumát egy nagyobb keresztény népközösségen belül Európában (lásd erről részletesen Keresztury, 1939:142–143).

TÖRTÉNETI TRENDEK

A magyar állami szuverenitás gyengülése és megszűnése, hatása a magyar etnikai identitásra

1490 után új szakasz kezdődött a magyar állami szuverenitás történetében. A központi hatalom meggyengült, és a főurak centrifugális hatású tevékenysége következtében a belső feszültségek elhatalmasodtak közöttük. Ez végzetesen meggyengítette a Magyar Királyság védelmi képességeit. A belső gyengülés és az expanzív Ottomán Birodalom, valamint a Habsburg Birodalom terjeszkedésének együttes hatásaként a magyar állami szuverenitás két irányban (Bécs és Isztambul) távozott az országból. A történelmi folyamatok közismertek. Egyrészt a Habsburgok lettek a magyar királyok, akik a magyar politikai intézményeknek korlátozott autonómiát biztosítottak egészen 1848-ig. A Magyar Királyságot közjogi értelemben fenntartották, de hatalmi funkcióit áthelyezték Bécsbe. Másrészt a török szultán hatalma alá vetette Magyarországot, mint ezt a szultán a francia királyhoz írt levelében megfogalmazta: „Magyarországot a mindenható Isten kegyelméből fegyverrel hatalmas felségünk fényes fennhatósága alá vetettük” (idézi Nemeskürty, 1996:34). A török hódoltság csak az autonóm, közigazgatásra korlátozott jogokkal rendelkező Erdélyt tűrte meg alávetett helyzetben egészen a 17. század végéig. Ezután a török befolyás megszűnt.

Hogyan hatott ez a folyamat a magyar etnikai identitás alakulására? Az identitás alakulása sokrétű történeti folyamat alakját öltötte. A magyar nyelvű írás és olvasás képességének terjedése erősítette a magyar identitást. A folyamat bázisát a reformáció irányzatai alkották, amelyek a magyarság körében a falusi-népi rétegekben tömegesen terjedtek. Sajátságos szimbiózis jött létre a magyar nyelv és a reformáció irányzatai között. Nyelvünk eredetileg is kifejezte keletről származó különállásunkat. Már Galeotto Marzio is felfigyelt arra, hogy az olasz nyelven beszélőkkel ellentétben – akik még Bolognán belül sem értik egymást, beszélt nyelvük annyira különbözik – a magyarok széles körben értik egymást: „A magyarok ugyanis, akár nemesek, akár parasztok, ugyanazon a módon használják a szavakat, nincs különbség beszédjükben, ugyanaz a kiejtés, ugyanaz a hangsúly mindenütt.” Kétségtelen, hogy a különböző magyar nyelvjáráásokat beszélő emberek napjainkban is értik egymást, például a német nyelvjárással ellentétben. Galeotto más helyütt ezt írja: „a magyar nyelven szerzett éneket paraszt, polgár és főúr egyaránt megérti” (idézi Nemeskürty, 2003:37). A reformáció és a magyar identitás összefonódását fejezte ki, hogy a nép körében a *Biblia*-fordítások egyre szélesebb körben ismertté váltak, mint ezt Szenczi Molnár Albert írja 1621-ben megjelent *Imádságos könyvecske* című művében: „Mind falukban, városokban leánygyermeki iskolák is vadvak, az melyekben tisztességes öreg asszonyemberek tanítják az apró leánykákat olvasásra és katekizmusra... Szép dolog, midőn a házigazda távollétében az gazdasszony a szent Bibliát cselédinek olvassa, és azokkal is olvastatja; urának távol földre állapotját megírhatja; annak leveleit önönmaga megolvashatja” (idézi Nemeskürty, 2003:51). A magyar reformáció a magyar identitás alapvető fenntartó ereje volt, ugyanakkor európai rangot is biztosított a magyarságnak. (Bocskai István fejedelem szobra is jelzi ezt a reformáció genfi emlékművén.)

Megjelent a magyar hibák és elmaradottság ostromozása is. Ezt fejezi ki Apáczai Csere János a következő szavakkal: „Szeretném tudni, honnét van nálunk annyi kegyetlen úr, csalárd és hűtlen szolga... papok bábalakjai... szimoniákusok, farkasok, bérencek... megvásárolható bírák, Bileám-követő ügyvédek... erőszakosságok... a nép közt annyi panasza... mindenfelé annyi feldúlt ház, birtok és falu, rongyos város... hogy egyszóval mondjam, annyi rosszul kormányzott közügy?” (idézi Keresztury, 1939:146–147).

Az ország kiemelkedő személyiségei, pártállástól és vallásfelekezeti hovatartozástól függetlenül (Zrínyi, Nádasdy, Eszterházy, Bethlen, Pázmány), a szétesést is nemzeti hibákkal magyarázzák. Az ország magára hagyatottságát és geopolitikai helyzetét nem tekintették elegendő magyarázatnak. Ennek kettős következménye volt. Egyfelől a magyar identitásban megjelent a fenyegető és végzetszerűnek tekintett nemzethalál rémes víziója. Ezt példázza, amikor 1593-ban a pozsonyi rendek megfogalmazzák: „Mérhetetlen fájdalom tölt el bennünket, mert közeledni látjuk azt az időt, amikor végképp elveszünk... inkább láttatik éntőlem állani szegény hazánknak végső pusztulása, mintsem megmaradása” (idézi Keresztury, 1939:145–146).

Másfelől az okok keresése és elemzése nemcsak a nemzethalál vízióját váltotta ki, hanem egy erős magyar identitástudat forrásává is vált, amelyben a sorsunkért érzett aggodalom szabadságküzdelmet ösztönzött. Kódi Farkas János vitézi éneke fejezi ki egyértelműen és tisztán ezt az érzületet: „Vidd el fiam, vidd el a zászlót más útra! /

Hogy ne vesszen el mind Urunk kevés hada, Mert Magyarországért meghalok én még ma. / Kiontom véretem én szegény hazámért, / Ezentúl meghalok édes nemzetemért; Nem szánok bizony érette ontani vért, / Mert én az Krisztustól veszek jutalmat s bért” (idézi Keresztury, 1939:148). A magyarság fennmaradásáért folytatott küzdelem hivatástudata azon a keresztény érületen alapul, hogy a magyarok Isten népének tartják magukat, akiknek ugyan el kell viselniük Isten büntetését az elkövetett bűneikért, de ha Isten fiai akarnak maradni, akkor harcolniuk kell. A magyar hivatástudat és szabadságvágy szakrális alapokon nyugodott.

Bocskai István, Bethlen Gábor és Zrínyi Miklós jutottak legmesszebb ezen az úton. Mindhárman sikeresen-sikertelenül rejtett célként tűzték ki a magyar birodalom helyreállítását magyar erőkre támaszkodva a Habsburg és az Ottomán Birodalom elleni függetlenségi harc alapján. Bocskai István felkelése Erdélyből kiindulva indult el az egységes magyar birodalom létrehozása irányába. Ismeretes, hogy a felkelést leverték, ezzel a törekvést csírájában elfojtották. Bethlen Gábor olyan magyar erő megszervezésén és helyzetbe hozásáért tevékenykedett a harmincéves háborúban aratott győzelmeivel, amelynek a magyar birodalom független és szuverén létrehozása volt a rejtett célja. Talán Bethlen Gábor kiemelkedő, kompromisszumra és nemzetközi kapcsolatokra épülő politikája jutott legmesszebbre ezen az úton. Zrínyi hadi sikerei és Erdély felé is épülő kapcsolatrendszere olyan politikai összefogás alapjait teremtették meg, amelynek rejtett célja a magyar függetlenség kivívása volt önálló magyar politikai és katonai fellépéssel. Azonban 1664-ben meghalt, és társai a fellépést az 1670-es felkeléssel, a Wesselényi-összeesküvéssel elkapkodták és kudarcot vallottak.

Kétségtelen, hogy – döntően a reformátusok hatására – nyelvi és kulturális bázison a magyar identitás megerősödött. Szakrális jellege miatt a magyar kereszténység – a katolikusok és a protestáns felekezetek egyaránt – szemben álltak a muzulmán törökökkel. A népi fennmaradás egyet jelentett a kereszténység fennmaradásával. A török hódoltság időszakának végén megerősödött a magyar identitás másik ismérve, a nyugati irányú eltávolodás, sőt ellenérzés, elsősorban a németek erőszakoskodása miatt. Ez a kegyetlen erőszakoskodás a török csapatok kiverése közben és után érte el csúcspontját, amelyet – a magyarok iránti rokonszenvvel egyáltalán nem gyanúsítható – Flämitzer hadbíró írása vázol. Ezt idézi Szekfű Gyula: „Magyarország tele van a német katonaság szörnyű zsarolásával, telhetetlen exaktióival, teljes önkénybe menő arcátlanságával, embertelen összeütközésekkel, úgyhogy ilyen erőszakosságok és barbár könyörtelenségek leírásával könyveket lehetne megtölteni. Nem allegorice vagy példaként, de valóságban is odajutott a magyarság a német katonaság elnyomása alatt, ahova Tacitus szerint a frízek: előbb ökreiket, azután földjeiket, s végül feleségük és gyermekeik testét kénytelenek eladni barbár rabszolgaságba; hogy magukat a német rabságból kiválthassák, gyermekeiket a töröknek adják el, s a német katonának nem kérdi, honnan a pénz, mert hiszen a kegyetlen töröknél is kegyetlenebb. A főparancsnokok maguk is a leggonoszabb kihágásokra adnak katonáiknak botrányos példát; a legkisebb csapat vezetője is állását aranybányának tartja, tőkét gyűjt, és az alattvalók véres verejtékéből mérhetetlen fényűzésben él” (Hóman–Szekfű, 1935:248–249).

A magyar identitás érdekérvényesítő tetteiről gyengítette, hogy már a Magyar Királyság szétesése után elkezdődött a magyarság öntudatának kettéhasadása. A török- és Habsburg-orientációt képviselő magyarok álltak szemben egymással, vagy a Porta, vagy a Habsburgok birodalomépítő céljait cselekvő módon, még egymással szemben is támogatva. A 17. században ez jelent meg a kuruc-labanc ellentétben. A kuruc identitás – a kuruc kifejezés török etimológiai eredetű, akik a lázadókat, a felkelőket kurudznak nevezték (Nemeskürty, 2003:58) – célja a szuverén magyar birodalmi államiság helyreállítása volt a Habsburg Birodalom elleni függetlenségi harc eredményeként, akár még az Ottomán Birodalom politikai támogatását is igénybe véve. Abban bíztak ugyanis, hogy a Porta a Magyar Királyság belső berendezkedésébe nem szól bele. A labanc identitás viszont – a kifejezés etimológiai eredete a „lobonc” szó, amely a német parókaviseletre utalt (Nemeskürty, 2003:66) – lemondott a magyar függetlenségről, és a magyarság fennmaradásának reális útját és garanciáját a Habsburgok által közjogi fikciót szilányított magyar politikai intézmények működőképességének megőrzésében találta meg. A kétféle identitás egymást vádolta. A kurucok árulással a labancokat, a labancok pedig azzal, hogy a kurucok irreális álmokat kergetnek. A szembenállás mélypontján még fegyveresen is összecsaptak egymással. Az ellentétes szemlélet például élesen megnyilvánult 1664-ben, amikor a szentgotthárdi csatában a török támogatást igénylő erők a török győzelemért szurkoltak, amíg a Habsburg-pártiak Montecuccoli oldalán harcoltak a törökök ellen.

A magyarság külső képe a török hódoltság idején

Az emberevő és vérszomjas magyar képe ebben az időszakban már csak sporadikusan tűnik fel, de a magyarok barbársága és elmaradottsága továbbra is vissza-visszatérő téma. Viszont kezdettől fogva a külső megítélés domináns képe a magyarságnak mint a kereszténység védőbástyájának magasztalása. A fordulatot jól jellemezhetjük Machiavelli írásával, amely a magyarok szerepével foglalkozik: Magyarország „lakosai fölötté harciasak lévén, mintegy bástya gyanánt szolgálnak, úgyhogy a szkíták, kik velük határosak, nem merészelik hinni, hogy őket legyőzhessék, és rajtuk áttörhessenek. Gyakran nagy mozgalmak támadnak a tatároknál, miket a lengyelek és a magyarok feltartóztatnak. Gyakran büszkélkednek is vele, ha az ő fegyvereik nem volnának, Itália és az egyház már több ízben érezte volna a tatár hadak súlyát” (Terbe, 1936; idézi Eckhardt, 1939:100). A magyarok védőbástyaszerpe a török elleni harchoz is kapcsolódik, és sokan hálaérzettel gondolnak erre a szerepvállalásra. Ezt a hálaérzetet német, francia és olasz források egyaránt kifejezik, amely a magyarok vitézségének dicsőítésében fejeződik ki. A horvát Georgievits (aki egyébként magát Peregrinus Hungarusnak nevezi) már 1554-ben magasztalja a magyarok harcosságát: „Melyik bátrabb nemzet, mint a magyar? [...] Ki veti meg annyira a sebeket, ütéseket, verést és veszélyt, mint a magyar?” (idézi Eckhardt, 1939:103). Azonban rendszeresen előfordulnak és hatnak olyan vélemények is, amelyek szerint Európa nem tartozik hálával, hiszen a magyarok csak önmagukat védték. Ennek illusztrálására Eckhardt idézi Hebbel egyik epigrammáját: „Polgárkoronát! Polgárt mentettem meg! / Kiáltá a római bolond, midőn kime-

nekült a Tiberből. / Koszorút Európa! Legyőztem a törököt! / Kiáltja a magyar, pedig csak azért él, mert megtette!” (Eckhardt, 1939:102).

A török hódoltság utolsó évtizedeiben, a megosztott, legyengült és legyengített magyarságot látva, egyfelől a Habsburg Birodalomban élesedő kritika és ellenséges érzület bontakozott ki, másfelől a Habsburgokkal harcban álló európai hatalmak a magyarságot támogatásukkal hitegették. Bécs ellenséges érzületét erősítette, hogy Bécs oszmánánál Thököly kurucái a törökök oldalán harcoltak. Mindennek következményeként, 1688-ban jelent meg az akkori győri püspök – a későbbi magyar hercegprímás – gróf Kollonich Lipót átfogó szemléletű és irányt adó műve (*Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*), amely megalapozta a Habsburgok gyarmatosító politikáját. Abból indult ki, hogy a magyarok, miután nem voltak képesek önmagukat felszabadítani, elvesztették azt a jogukat, hogy független államot alapítsanak. Magyarországot meghódított tartománynak tekintették, és a török kiűzése után ezt az elvet érvényesítve rendezkedtek be, ahogyan ezt Nemeskürty részletezése példázza: „A Jászkunságot a Német Lovagrend kapta ajándékul (1702), a magyar borkivittelt és selyemközvetítő kereskedelmet az angol Sedgewick cégnek adták szabadalomként, a marhakivittelt egy osztrák keleti társaság vette kézbe” (Nemeskürty, 2001:300). Az Újszerzeményi Bizottság általában nem a régi magyar tulajdonosoknak adta vissza a felszabadított területeket, hanem hadseregszállítóknak, hadvezéreknek és udvari tisztségviselőknek. Ezenkívül az elnéptelenedett területekre nem a magyar őslakosságot telepítette vissza, hanem az újonnan betelepített szerbek, szlovákok és németek között osztottak birtokokat. A kegyetlenség is széles körű volt. Ezt írja le II. Rákóczi Ferenc feleségének édesanyja (aki egyébként Leiningen-Westerburg Károly tábornok, aradi vértanú öse volt) 1700-ban, úti élményeiben: „Szegény alattvalóimat a telelő német katonaság tönkretette, panaszaik miatt sokat bántódtam. A császári katonaság eljárása a pogány zsarnokságra hasonlított. Fizetésektelen férfiak asszonyain erőszakot követtek el, a gyalázatot a férjek jelenlétében hajtván végre. Másokat megkorbácsoltak, sokan belehaltak az ütlegetésbe. A katonai előjárók maguknak tulajdonították a földbirtokos urak földjeinek hasznélvezetét, akkora területeken, amekkorát egy ágyúlövedék befut. Az újszerzeményi bizottság a nemzet végromlásával fenyegetett. Az eredeti birtokosoknak az udvarnál bemutatott okleveleit visszatartották, jogaiktól megfosztották őket, hacsak hatalmas pénzösszegekkel vissza nem vásárolták saját tulajdonukat” (Nemeskürty, 2001:302).

A modern európai szuverenitás elméleti megalapozása

Ez a gyarmatosítás okozta a végső elkeseredésbe kergetett magyarság felkelését, a Rákóczi vezette szabadságharcot, amely eleve bukásra volt ítélve. A Rákóczi-szabadságharc után a 18. században a magyarság teljes egészében a Habsburg Birodalom fennhatósága alá került, a magyar politikai intézmények korlátozott autonómiájával. Ezzel a magyarság, alávett helyzetben, olyan európai államok világába került, amelyek szuverenitása – a vesztfáliai béke alapján – lényegesen eltért a középkori szuverenitástól. Az 1848–1849-es történelmi epizódig a Magyar Királyság központja Magyarország határain kívülre került (utána is egészen 1918-ig).

Milyen középkori vita alapozta meg elméletileg a szuverenitás új értelmezését? A szuverenitást a középkorban minden állam transzcendens, isteni forrásból származtatta, azonban a modern állami szuverenitás a 19. századra teljesen mást jelentett, mint a kora középkori keletkezéstől kedve az egész középkor folyamán. A változást, az átértelmezést a középkorban a szuverenitás transzcendens és immanens lényegéről folytatott elméleti vita készítette elő, amely a szuverenitás transzcendens forrásának elvetésével zárult.

A vita Jean Bodin (1530–1596) munkásságával kezdődött, amely elméletileg megalapozta a szuverenitás transzcendens szemléletét. E szerint a szuverenitás abszolút, tartós és visszavonhatatlan parancsuralom. Vagyis a szuverenitás birtokosa az abszolút uralkodó, aki csak az isteni parancsnak és az Isten által meghatározott természetjognak tartozik felelősséggel. Bodin ezt a főhatalmat a „közjó” szolgálatának követelményével legitímálta. Ez az értelmezés érvényesült a középkorban az uralkodói gyakorlatban. Vagyis ebben az értelmezésben és a hozzá kapcsolódó történelmi gyakorlatban a népszuverenitás kategóriája ismeretlen volt.

A 17. században elméleti szinten azonban a szuverenitás ezzel ellentétes, immanens értelmezése is megjelent. Először Johannes Althusius (1557–1638) fejtette ki, mely szerint a szuverenitás, azaz a politikai főhatalom tulajdonosa nem az uralkodó, hanem a nép. Az e világi, immanens népi megbízás felhatalmazza az uralkodót a főhatalom gyakorlására. Amennyiben az uralkodó a megbízást nem tartja be – ez kiterjed a törvényalkotásra, a háború folytatására, a bírói és pénzügyi joghatóságra –, akkor a népnek jogában áll az uralkodó leváltása. (Bodin és Althusius elméletéről lásd Kunzmann et al., 1999:101.)

Kállay István részletesen írt Althusius elméletéről: „Felfogásának legeredetibb része a szuverenitáselmélet. Althusius nem vitatja Bodin állítását, hogy a szuverenitás egy és oszthatatlan, de épp ebből következtet arra, hogy ez csak a nép egészét mint korporatív közösséget illeti meg. Erről a jogáról akkor sem mond le, ha az uralmi szerződés révén egy embert bíz meg a kormányzással. Az uralkodó csak addig rendelkezik kiváltságos jogaival, míg eleget tesz a nép törvényeinek; ha szembeszegül azokkal, elveszti különleges helyzetét, és egyszerű magánemberré válik. Bár ez utóbbi gondolat nem új – már a 11. században, az investitúraharc során megfogalmazták a népnek azt a jogát, hogy az érdemtelen királyt lemondassa –, Althusiusnál a népszuverenitás és az ellenállási jog új tartalmat kapott. Az ellenállás joga egyébként a kálvinista elmélet hagyományainak megfelelően nem az egyént, hanem a nép képviselőit, az ephoraszokat illeti meg (Márkus, 2008).

Az immanens szemléletet Hugo Grotius (1583–1645) tette teljessé azzal, hogy a természetjog transzcendens értelmezését megváltoztatta: „A természetes jog az ész parancsa, ami arra utal, hogy a cselekvésben, magával az értelmes természettel való összhang vagy annak hiánya miatt, erkölcsi szükségszerűség vagy rátság rejlik” (Grotiust idézi Kunzmann et al., 1999:101). Ez azt jelentette, hogy az ember esze révén és társas ösztöne alapján rendezett közösségeket alkot, és képes abban megegyezni, hogy mi áll összhangban isteni természetével. Grotius nem ateista, nem istentagadó, de számára az ember és az Isten viszonyában az ember esze és társas ösztöne a meghatározó

kiindulópont. Vagyis Althusius és Grotius felfogása szerint az állami szuverenitás a népszuverenitásból következik.

Az állami szuverenitás fő vitatémája a középkor folyamán a transzcendencia és az immanencia viszonyának ellentétes értelmezése volt. Ez a vita felmerült a különböző társadalmiszerződés-elméletekben is, így például Thomas Hobbes (1588–1679) elméletében is. „Hobbes államelméletében az abszolút hatalom transzcendens forrásból táplálkozik. Ebben az elméletben a népszuverenitás nem értelmezhető. Hobbes szerint az embereket természetes érzelmeik rabságából és vad természeti állapotából ki kell szabadítani. Erre az értelem által felismert általános érvényű szabály a legalkalmasabb, miszerint a fennmaradásuk érdekében szükséges akár erőszakkal is az emberi szenvedélyek elfojtása, és az ezt végrehajtó biztonságos közhatalom. Ennek a közhatalomnak a létrejöttében az ember lemond természet adta jogairól, és a fennmaradása érdekében egyetlen személyt bíz meg, hogy mindnyájuk erejét és eszközeit a béke védelmére fordítva úgy használja fel, ahogyan azt a legjobbnak ítéli meg. Hobbes az autoriter állam megalapozója, előfutára. Hobbes szerződése ugyanis nem a közösség és az uralkodó között jön létre, hanem az egyes emberek egymás között egyeznek meg a hatalom átruházásáról, és ezzel a szuverént mindenre kiterjedő jogkörrel ruházzák fel. Az uralkodó tehát nem kötött szerződést, így azt nem is szegheti meg, s nem vonható felelősségre sem, mert az alattvalók akarátát testesíti meg, akik az uralkodó cselekedeteit magukénak ismerik el, ezért fogalmilag kizárt, hogy sérelmet kövessen el ellenük. Az uralkodóval szembeni lázongás ennek megfelelően tilos; az uralkodó élet és halál ura, s az alattvalók szabadsága csak a magánélet azon területeire terjed ki, amelyeket az uralkodó nem szabályozott. A szuverén felségjogai megoszthatatlanok és egymástól elválaszthatatlanok.”

John Locke (1632–1704) elmélete hasonlít Hobbeséhoz annyiban, amennyiben az emberek a törvényhozást, a bíráskodást és a végrehajtó hatalmat föléjük rendelt hatalomnak ruházzák át. Ez a hatalom törvényeket érvényesít, amelyet az emberek önfenntartó törekvései orientálnak. Ha viszont a fensőbb hatalom a törvényeket megszegi, akkor az emberek önfenntartó törekvéseiket érvényesítve leválthatják azt, akár forradalmi erőszak alkalmazásával is. Lényeges különbség, hogy ez az elmélet ugyan tételezi a transzcendenciát, de bizonyos esetekben ezt a transzcendenciát az immanens emberi törekvések alapján is érvényesíti. Vagyis ezzel az állami szuverenitást a népszuverenitással kapcsolja össze (Kunzmann et al., 1999:121).

David Hume (1711–1776) államelméletében minden transzcendens mozzanatot elutasít. Az emberek békét és biztonságot biztosító jogrendet hoznak létre, mert csak így tudják korlátozni az emberek között – az anyagi javak szűkössége miatt – fennálló konfliktusokat. Ennek az immanens bázison létrehozott főhatalomnak alávetik magukat azért, hogy az össztársadalmi hasznot érvényesíthessék, az egyéni törekvéseknek keretet szabva.

Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) államelméletének nemzetközi utóélete és hatása a legjelentősebb. Ez teljesen immanens elmélet az állam eredetéről, minden transzcendens mozzanatot kiküszöbölve. Ez is társadalmiszerződés-elmélet, amelyben az egyes emberek deklarálják, hogy mint Rousseau írta: „Közülünk mindenki aláveti

személyét a közösségnek, és mindenét, amije van, a közakarat legmagasabb vezetésének” (Kunzmann et al., 1999:133). Rousseau bevezeti a közakarat kategóriáját, és minden egyes emberi akaratot ennek a közakaratnak a részévé tesz. A közakarat fejezi ki a népszuverenitást. Vagyis a társadalmi szerződésből a népszuverenitás származik, nem pedig az állami főhatalom. A törvények csak abban az esetben érvényesek, ha összhangban állnak a közakarattal. Különbösen csak erőszakos, individuális utasítások, amelyeknek nincs kötelező érvényük az egyes ember számára. A népszuverenitást olyan végrehajtó hatalom érvényesíti, amelyet a közakarat ellenőriz, és ha ettől eltér, akkor a közakaratot a végrehajtó hatalommal szemben érvényesítik, ha szükséges, akkor forradalmi fellépéssel. „Az ember rögtön belátja, hogy sem afelől nem szükséges kérdezősködni, hogy kinek áll jogában a törvényalkotás – mert az a közakarat cselekedeteiben áll –, sem afelől nem kell érdeklődni, hogy a kormányfő a törvények fölött áll-e – mert ő az állam tagja –, sem afelől, hogy lehet-e a törvény jogtalan – mert senki sem jogtalan önmagával szemben, sem afelől, hogyan lehet az ember egyszerre szabad, és ugyanakkor a törvényeknek alávetett – mert a törvények a közakarat lajstromai csupán” (Kunzmann et al., 1999:133). Témánk szempontjából ez azt jelenti, hogy Rousseau elméletében az állami szuverenitás a népszuverenitáson alapul. Rousseau a gyakorlatban ezt az elméletet akkor tartotta megvalósíthatónak, ha a demokratikus politikai berendezkedés kis terjedelmű, így a népgyűlések hatékonyan működhetnek. További előfeltétel, hogy az állampolgárok egyenlők legyenek jog és vagyon szerint. További garancia lenne, hogy közös államvallás jöjjön létre, amelyben a társadalmi szerződés és a törvények szentségét vallási dogmaként tételezik.

Rousseau elméleti álláspontja egyértelmű és konzekvens. Lezárt és összefoglalt egy több évszázados elméleti vitát, és máig ható érvennyel fejtette ki álláspontját az állami szuverenitás és a népszuverenitás elválaszthatatlan kapcsolatáról. Hogyan érvényesült ez az elméleti alapvetés a gyakorlatban? Erre a tanulmány további részében keressük a választ.

A modern európai állam és szuverenitás létrejötte

A modern államiságot – a szakirodalom egyöntetű konszenzusa szerint – az 1648-as ún. vesztfáliai békétől számíthatjuk, amelyet Münsterben és Osnabrückben kötöttek. A harmincéves háborút lezáró béke deklarálta a területi szuverenitás elvét, azaz az állam területi szuverenitását leválasztotta a dinasztikus alapoktól. Ez azt jelentette, hogy a szuverenitást az egyes államok dimenziójában határozta meg. Kétségtelen, hogy megszületett a független államokból álló új Európa, amelyben az államok teljes – külső és belső – szuverenitását deklarálták. Erre szerződtek.

A vesztfáliai szuverenitás az egyes államokat mint a belső főhatalom birtokosát határozta meg adott, egyértelműen meghatározott területen élő népesség vonatkozásában. Ugyanakkor kötelezte az egyes államokat, hogy kölcsönösen elismerik ezt a belső főhatalmat, és nem avatkoznak bele más államok főhatalmának gyakorlásába. A béke nyomán és alapján olyan politikai főhatalmak, hatóságok jöttek létre, amelyek előnyben voltak más, Európában létező hatalmi képződményekkel szemben. Alterna-

tív főhatalmak voltak a városállamok, amelyek ezt a hatalmat tőkeképződésre és ezen alapuló anyagi fölényre alapozták. Alternatív képződmények voltak továbbá a városi ligák, amelyek inkább funkcionális, mint földrajzi egységek voltak.

Mire alapozódott a vesztfáliai politikai államiságok fölénye? A 16–17. században olyan történelmi kihívások érték Európát, amelyek a politikai hatalmaktól a kényszer és a gazdasági szerveződés új kombinációját igényelték. A modern európai államok olyan kombinációt fejlesztettek ki, amely a kényszermozzanatokat (törvény és rend, háború), valamint a gazdaságszervezési mozzanatok (adózás, kereskedelem) olyan stabilitással kapcsolta össze, amely hatékonyabb válaszokat tett lehetővé a történelmi kihívásokra, mint a városállamok és a városi ligák. Ezt a stabil összekapcsolódást nevezzük államrezonnak.

Kezdetben ugyanis az abszolút monarchiákkal nemcsak olyan városok és városállamok versengtek, mint Velence vagy Észak-Itália és Flandria, hanem olyan városi ligák is, mint a Hanza-szövetség, amelyeket nem a földrajzi kontinuitás, hanem a funkcionális közösség integrált. A „lőporforradalom” leértékeltte a városállamok adógyűjtési, kölcsönfinanszírozási és katonai szervezeteit, valamint kereskedelmi és a háborús tevékenységeinek sikerességét. A városi ligák rövid távon alkalmatlannak bizonyultak a katonai versenyben. A városállamok viszont hosszabb távon fennmaradtak.

A modern európai államok első formája a transzcendens bázisú, abszolút monarchia volt. Széles körű az a félreértés, hogy a modern európai állam nemzetállamként jött létre, ugyanis a modern európai állam területi államként jött létre különböző monarchiák alakjában (Renna, 1986; idézi Jönsson et al., 2000:76). Az abszolút monarchia volt a feudális államiság harmadik, egyben utolsó szakasza a feudális anarchia és a rendi állam után. Európa nyugati, délnyugati és északi részein alakult ki. Olaszországban nem jött létre az erős városállamok ellenállása, Németországban pedig a regionális hatalmak ellenállása miatt. Közép-Európa más országaiban és a Balkánon a török előrenyomulás, a tatár támadások, valamint az Orosz Birodalom fenyegető expanziója akadályozta meg az abszolút monarchiák létrejöttét. Az abszolút monarchiában az embereket továbbra is alattvalóknak tekintették.

Számosan közülük azonban eljutottak a felvilágosodott abszolutizmus szintjére, amely céljának tekintette az alattvalók társadalmi helyzetének javítását, azaz az államrezont összekapcsolta a közjó szolgálatával. Ezzel a transzcendens főhatalmat belső reformokkal is erősítették. Vagyis a transzcendens állami szuverenitás lényegi ismérv maradt, de a felvilágosult abszolutizmus immanens mozzanatot, a közjó szolgálatát kapcsolta hozzá.

A szuverenitás a területi állam lényege, nem pedig csak egy tulajdonsága. Ez egészen napjainkig érvényes. A szuverenitás feljogosít minden más állam kizárására a joggyakorlásból, ugyanakkor a szuverenitási jogok szabad gyakorlására, és ha szükségesnek látja, akkor a jogok átruházására. Az átruházás mértéke, időzítése az egyes nemzetállamok szuverén joga. A szuverenitás vertikális és horizontális irányba egyaránt kiterjed. A vertikális irány abban fejeződik ki, hogy a szuverenitás milyen mértékben szab határt az egyes egyén mint állampolgár számára. A horizontális irány olyan intézményes gyakorlati területeket jelent, amelyek elválaszthatatlanok a szuverenitás-

tól. Ilyenek a diplomácia, az adók beszedése, a külkereskedelem, a bevándorlás ellenőrzése. A szuverenitási jogok kiterjednek a part menti államoknál meghatározott tengeri távolságra, és minden államnál a bányászati jogokra és az ország feletti légtér meghatározott részére. A szuverenitásból származó fennhatóság, hatalom nem tévesztendő össze a kormányzással, az irányítással. A hatalom a szuverenitásból következik, amíg az irányítás teszi az államot képessé a hatalom érvényesítésére törvények, rendeletek és szabályok segítségével.

Az állam területi szuverenitása multidimenzionális karakterű, amely változik a történelmi időben. Megkülönböztethető például a szuverenitás alkotmányos és funkcionális dimenziója. Az állam belső területi felosztása és az erőszak-monopóliuma jelenleg is az alkotmányos szuverenitás része. A funkcionális dimenzió magában foglalja azoknak az intézményes cselekedeteknek egész sorát, amelyet az állam törvényesen gyakorol (extenzív mozzanat), és a hatalomnak azt a mélységét, amely átkarolja az állampolgárok életét (intenzív mozzanat), és szabályozza az élet privát szféráját.

Megkülönböztetjük a szuverenitás belső és külső dimenzióját. A belső dimenzió meghatározza az emberek és erőforrások azon körét, amelyek egy körülhatárolt földrajzi területen érvényesek. A külső dimenzió meghatározza az állam nemzetközi kötelezettségeit és tevékenységi körét, amelyet az állam megtehet vagy nem a nemzetközi küzdőtéren. A vesztfáliai béke a külső szuverenitást ugyan deklarálta, de ezt rendszeresen megszegte a történelmi gyakorlatban. Folytatta azt a középkori tradíciót, hogy rendszeresen és fegyveres erőszakkal törekedett a határvonalak megváltoztatására és más államok belső főhatalmának korlátozására vagy megsemmisítésére.

A modern államiság mindenképpen stabilitást jelentett a középkori államok instabilitásával szemben. Azonban az állami szuverenitás és a népszuverenitás viszonya nyitott maradt, és az egyes államok dimenziójában vetődött fel. Az alapkérdés: a népszuverenitás alapozza-e meg az állami szuverenitást, vagy az állami szuverenitás korlátozza a népszuverenitást etnikai, politikai vagy szociális alapokon?

Magyar identitás a Habsburg Birodalomban a 18. században

A magyar állam szuverenitása 1526 után évszázadokra lekerült a magyar történelem napirendjéről. Európában a magyarokat nem számították az európai államok közé egészen 1920-ig, amikor újból szuverén magyar állam jött létre. Közben két történelmi epizódban vetődött fel – nyílt nemzeti felkelés és szabadságharc keretében – a magyar állam szuverenitása: egyszer a Rákóczi-szabadságharc, másodszor az 1848–1849-es szabadságharc törekvéseként.

A Rákóczi-szabadságharcban a szuverén, történeti magyar birodalom nyíltan vállalt célja elbukott. Ez lezárt egy fejezetet. Nyilvánvaló lett, hogy a független magyar államiságért folytatott harc irreális. Az Ottomán Birodalom visszaszorult a Balkánra, és a domináns helyzetű Habsburg Birodalom keretében megmaradt magyar politikai intézmények jelentették kizárólagosan a magyarság tevékenységének reális politikai terét és lehetőségeit. A magyarok kis része működtette a korlátozott jogú magyar politikai intézményeket. Viszont a magyarok többsége bénult passzivitásban élt. Kérdéssé vált

a magyarság fennmaradása, és reális veszély volt, hogy a többi, keletről a Kárpát-medencébe érkezett néphez hasonlóan eltűnik, felszívódik. Mária Terézia uralma alatt viszont a gazdasági és kulturális lehetőségek sora nyílt meg a magyarság előtt. A magyar identitás ösztönzőerőt jelentett a felemelkedés előtt. Mária Terézia a korábbi elnyomó intézkedések visszavonásával (az Újszerzeményi Bizottság megszüntetése, a Német Lovagrend kiűzése 1745-ben) a magyar identitás megerősödése számára további kedvező feltételeket teremtett. Az identitást erősítette az az irracionális mozzanat is, hogy a más nemzetiségű telepesek integrálódtak a magyar társadalomba. A felemelkedés csodája feltűnt a külföldi megfigyelőknek is. Ezt fejezte ki Paolo Renier, a Velencei Köztársaság bécsi követe, amikor ezt írta: „Hihetetlen, mennyire megnőtt a magyar királyság népessége és kultúrája az elmúlt huszonöt évben; jó néhány egyszerű faluból népes város lett, azelőtt nem létezett iparágak virágzásnak indultak; selyemtörményeket telepítenek, hogy legyen selymük... Az ország évi bevétele állat- és élelmiszer-exportból 12 millió forint” (idézi Nemeskürty, 2001:318).

Ugyanakkor tartósan érvényesült a magyar identitás kettőssége. A Habsburg-modernizáció elnémetesítő törekvésekkel párosult. Az egyik magyar identitás ellenezte az elnémetesítést, és ezért a modernizációt is elutasította. Ezzel nemcsak a magyarság elleni támadásokat védte ki, hanem a telepesek jelentős részénél elérte az integráció kibontakozását. A másik identitás a gazdasági jólét emelkedése miatt a németesítést elfogadta. A kétféle identitás élesen és gúnyosan ítélte el egymás magatartását, de fegyveres konfliktusra nem került sor közöttük.

A magyarság külső képe a 18. században

A Habsburg Birodalomban először gyarmati sorban élő, aztán fokozatosan erőre kapó magyarságról a német nyelvterület közvélekedése lenézően, nemegyszer megvetően vélekedett. Eszerint a magyarok csak hadakozni tudnak, de különben igénytelenek. A gazdálkodáshoz nem értenek, művelődésre pedig képtelenek. Ezt jellemzi találóan Nemeskürty, amikor leírja, hogy egyetemes irodalomtörténetében Jacob Friedrich Reimann kétségbe vonja a magyar irodalom létezését, mivelhogy „a magyarok többre becsülnek egy jó lovat vagy egy fényes kardot, mint egy értékes könyvet” (*Versuch einer Einleitung in die Historiam Literariam*, 1708). A kint élő Czvittinger Dávid – aki egyébként selmebányai német anyanyelvű ifjú volt – erre összeírta és közreadta 250 magyarországi irodalmár adatait, és azokat lexikonszerű összeállításban megjelentette (*Specimen Hungariae literatae*, 1711). Czvittinger a felsorolásból még ki is felejtett egyes magyar szerzőket (Czvittinger a kiadás során eladósodott, és miután ezt nem tudta visszafizetni, az adósok börtönébe csukták, ahonnan 1713-ban megszökött) (lásd erről Nemeskürty, 2001:311–312).

Kétségtelen, hogy a török hódoltság 150 éve után, a magyarság elmaradottan élt a nyugat-európai népekkel összehasonlítva. Ezért őket megvetni, a magyarokat lenézni csak elfogult, előítéletes szemlélet alapján lehetett. A megvetés táplálta azt a széles körben vallott véleményt, hogy a magyaroknak nincs jövőjük, és lassú enyészet, felszívódás a sorsuk. Ezt a véleményt nemzetközileg is ismertté tette Herder könyve: „a

mások közé ékelt kisszámú magyaroknak századok múltán már a nyelvét se lehet majd felfedezni” (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 1791) (idézi Nemeskürty, 2001:312). A történelem erre a véleményre rövid távon rácsáfol. A magyarság Mária Terézia magyar királynő (nem királyné) gyarmati függést enyhítő intézkedéseit kihasználva felerősödött, és a 19. század elején a reformmozgalommal a délkelet-európai fejlődés élére állt.

Talán a legátfogóbb, gyűlölettől vezérelt véleményt Hoffmann Lipót Alajos fejtette ki *Ninive* című könyvében, az 1790-es reformországgyűlés idején. (Egyébként II. Lipót fizetett titkos ügynöke volt.) Ezt Eckhardt Tibor a következőképpen foglalta össze: „A magyar nemes szerint a Corpus Jurisban minden benne van, és a magyar föld mindent megterem, amire szüksége van. Idegen tudományra nincs szüksége. A tudatlanság nemzeti erény, és rossz hírét költik annak, aki külföldön utazik, és valami hasznosat tanult. [...] Egy-egy félig megértett könyv, mint Rousseau *Társadalmi szerződése*, szolgáltatja frázisaikhoz az anyagot. Puncs és tokaji mellett lángol tűzre forradalmiságuk. Urbanitás és tudomány nem hazai növények” (Eckhardt, 1939:105). Eckhardt két részletet szóról szóra is idéz. Ezek a következő részek: „Egy falusi nemesember Magyarországon általában annyit tud, amennyit egy teherhordó Párizsban. [...] Vad erkölcsök, fésületlen haj, borzas bajusz, dohányfüst és széles kard semmi más országban nem lehetnek a nemességnek ismérvei, mint Magyarországon. A tudatlanság sehol Európában nem tolja annyira kövér állkapcsát, mint a falusi köznemességnél, mely pusztáján disznót hizlal” (idézi Eckhardt, 1939:105).

A 18. században a Kárpát-medencei népek megindulása a népi öntudatosodás útján a nemzetté válás irányába összecsengett a negatív német véleményekkel. A korábbi egységes „Hungarus” tudat felbomlott, és különösen szlovák és román szerzőknél megjelenik a barbár, kegyetlen, ázsiai jellemű és vérmérsékletű magyar ember torzképe. A magyar nyelvet a lovak nyelvének (limba cailor) nevezik, amely a német nyelv egyszerű másolata (lásd erről részletesen Eckhardt, 1939:107–111). Kivételt jelent a lengyel közvélekedés, amelyben erősen és folyamatosan jelen van a testvériség tudata, amelyhez a két nép karakterének hasonlósága kapcsolódik. Ezt már a 17. században kifejezi Wisniowiecki herceg: „nincs nép, amely a lengyelekkel szokásaira és természetére nézve annyira egyeznék, mint a magyar: ugyanolyan fegyvereik vannak, egyforma a harcolási módjuk, életmódjuk is azonos, sőt néhány évvel ezelőtt ruházatuk is olyan volt, mint aminő most a magyaroké... Szóval egyetlen néppel sem egyezünk annyira, mint a magyarral...” (idézi Eckhardt, 1939:112–113).

A MODERN EURÓPAI TERÜLETI ÁLLAM SZUVERENITÁSA ÉS A TÖRTÉNELMI KIHÍVÁSOK

A modern államiság mindenképpen stabilitást jelentett a középkori államok instabilitásával szemben. Azonban az állami szuverenitás és a népszuverenitás viszonya nyitott maradt, és az egyes államok dimenziójában vetődött fel. Az alapkérdés: a népszuverenitás alapozza-e meg az állami szuverenitást, vagy az állami szuverenitás korlátozza a népszuverenitást etnikai, politikai vagy szociális alapokon?

Az államok területi szuverenitása történetileg változott a vesztfáliai szuverenitás óta. Meghatározott mérföldkövek és fordulópontok érvényesültek a történeti folyamatban. Ez összefüggött azokkal a történelmi kihívásokkal, amelyek a modern európai államokat az utóbbi évszázadokban egészen napjainkig érték. Ezek: a nemzeti kihívás; a demokratikus kihívás; a szociális kihívás; a jelenlegi komplex kihívás.

Az első kihívás a nemzetté fejlődés, a nacionalizmus volt, amelyhez alkalmazkodva kifejlődött a nemzetállam. Ez ösztönző kereteket biztosított az ipari forradalom számára, ugyanakkor a különböző ütemben kiemelkedő nemzetek közötti konfliktusok forrásává vált, és elnyomta a kisebbségi jogok érvényesítésére irányuló törekvéseket. A második kihívás a demokratikus kihívás volt, amelyre az európai állam a képviseleti demokrácia kifejlesztésével válaszolt. Ez az államiság a különböző társadalmi rétegek általános képviseletét intézményesítette, ugyanakkor nem tudta megfelelően kezelni a szociális különbségeket és feszültségeket. A harmadik kihívás a szociális kihívás volt, amelyre az európai állam a 20. században a jóléti államok kiépítésével válaszolt. A jóléti államban a méltányossági és/vagy az egyenlőségi értékek alapján a társadalmi jólét minimumszintjeit biztosító közszolgáltatási rendszereket építettek ki. Ezt az államiságot jelenleg komplex kihívás érte, amelynek főbb összetevői a technológiai, a gazdasági, az ökológiai és a demográfiai kihívás. Erre az európai állam komplex válasz kialakításával reagál, amelyek főbb mozzanatai: a kereskedelmi állam, a virtuális állam, a versengő és lehetőségeket biztosító állam és az elmozdulás a „government” működési módtól a „governance” működési mód irányába.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Babits Mihály (1939): A magyar jellemről. In: Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 13–36.
- Bodin, Jean (1987): *Az államról*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Conze, Werner (1990): Staat und Souveränitet. In: Brunner, Otto – Conze, Werner (eds.): *Geschichtliche Grundbegriffe* 6. Klett-Cotta, Stuttgart.
- Deér József (2007): *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, reprint (eredeti: Deér József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938).
- Eckhardt Sándor (1939): A magyarság külföldi arcképe. In: Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 37–86.
- Érdy Miklós (2001): *A hun lovastemetkezések magyar vonatkozásokkal*. Magyarországért Édes Hazánkért Kiadó, Budapest.
- Gombocz Zoltán (1921): *A bolgár kérdés és a magyar hun-monda*. Magyar Nyelv.
- Gróf Bethlen István (1938): Szent István mint második honalapító. *Pesti Napló*, 89. évf., 165. sz., augusztus 20.
- Györffy György (1999): A székelyek eredete és településük története. In: Mályusz Elemér: *Erdély és népei*. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, reprint [eredeti: Mályusz Elemér (szerk.): *Erdély és népei*. Franklin Társulat, 1941].
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula (1941): *Magyar történet I.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula (1935): *Magyar történet IV.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Hóman Bálint (2010): A magyar hún-hagyomány és a hún-monda. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő, reprint (eredeti: Hóman Bálint: *A magyar hún-hagyomány és a hún-monda*. Studium, 1925).

- Illyés Gyula (1939): *Ki a magyar*. Magyarok Könyvtára, Mefhosz Könyvkiadó, Budapest.
- Jönsson, Christer – Tägil, Sven – Törnqvist, Gunnar (2000): *Organizing European Space*. Sage Publications, London.
- Keresztury Dezső (1939): A magyar önismeret útja. In: Szekfü Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 87–136.
- Kippel, Diethelm (1977–1997): *Lexikon des Mittelalters*. Vol. 6, Artemis/Lexma, München.
- Kunzmann, Peter – Burkard, Franz-Peter – Wiedmann, Franz (1999): *Atlasz. Filozófia*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Márkus Klaudia (2008): *Értekezések Kállay István jogtörténeti szemináriumából. Államtörténeti auctorok I.* www.sze.hu/~kallay/letolt/2008/johannes.doc (Letöltés: 2018. július 5.).
- Nemeskürty István (1994): *Múltunk a jelenben*. Patent Nyomda és Kiadvállalat, Ungvár.
- Nemeskürty István (2001): *Mi, magyarok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nemeskürty István (2003): *Magyarnak számkivelve*. Szabad Tér Kiadó, Budapest.
- Renna, Thomas (1986): Theories of Kingship. In: *Dictionary of the Middle Ages* 7. Charles Scribner's Sons, New York, 259–271.
- Romsics Ignác (2019): *Bethlen István. Politikai életrajz*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Sík Sándor (1936): *Magyarnak lenni...* Előadás-sorozat, Magyar Rádió.
- Sudár Balázs (2015): A magyarok neveiről. In: Sudár Balázs (szerk.): *Magyarok a honfoglalás korában*. Helikon Kiadó, Budapest, 118–125.
- Szabados György (2015): A korai magyar államiságról. In: Sudár Balázs (szerk.): *Magyarok a honfoglalás korában*. Helikon Kiadó, Budapest, 159–170.
- Terbe Lajos (1936): Egy európai szállóige természetrajza. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 60. évf., 297–350.
- Váczy Péter (2010): *A hunok Európában*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, reprint (eredeti: Váczy Péter: *A hunok Európában*. In: *Attila és hunjai*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1940).